

Człowiek i jego dzieło

Человек и его дело

Марат Верников
Олександр Чайковський

Степан Балея – філософ культур двох народів

Stefan Baley – filozof kultur dwóch narodów

В Україні розпочалася публікація першого українського академічного видання Зібрання праць Степана Балея у 5 томах (7 книгах). Ініціатором і організатором видання є професор М. Верников, який досліджує творчість цього талановитого і плідного вченого багато років, зібрав по суті справи повну бібліографію його праць, є укладачем і відповідальним редактором видання, автором науково-аналітичних статей до всього видання і до першого його тому. Ця робота здійснюється при безпосередньому сприянні Президента Академії педагогічних наук України академіка В. Кременя, при всебічній підтримці Віце-президента Національної академії наук України І.Ф. Кураса, Голови львівської обласної адміністрації М. Гладія, Львівської організації Спілки письменників України Л. Різника. В Одесі видання отримало велику підтримку в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова, насамперед ректора академіка В. Сминтини, декана філософського факультету доцента О. Чайковського. Сподіваємось, що це видання перетвориться у спільну справу двох народів і двох культур, пов'язаних близькістю історичних доль і походження, як один з неосвітлених ще фактів великої співпраці і благородної дружби. Воно буде яскравою відповіддю на негідний постріл в голову з минулих історичних епох варварства і подвійної моралі. Життя і творчість С. Балея є дуже повчальними: вони вчать дивитися на людей очима, зверненими до їх майбутнього, і в їх душах, в яких є місце і для зла і для добра, плекати і рости паростки олюднення їх самих і через них – суспільства.

Здійснення цього видання дасть нам можливість заглибитись у глибинний внутрішній світ великого вченого, філософа-гуманіста, який себе усього до остатку присвятив благородній меті – визволенню людини від себе самого, від усього такого в ній, що перешкоджає їй жити повноцінним людським життям і творити навколо себе дійсно людські відношення. Спадщина вченого допомагатиме нам зрозуміти, що оточуючий нас світ міжлюдських стосунків, як і ціле суспільство, є проєкцією внутрішнього світу людини, яка, творячи себе, творить і своє буття. Творчість С. Балея дає нам розуміння того, що людина не є пасивним продуктом соціуму, його функцією, що неможна її усувати від суспільствотворчої праці або принижувати її роль у соціотворчому процесі, що справжнє творення суспільства єдине можливе через конкретну людину.

Таке бачення соціального світу вабить Степана Балея від самих початків його наукової праці. Вже ранні твори мислителя і вченого містять видимі ознаки його зверненості до світогляду, поворот до якого виразно позначився у світовій суспільній думці вже від другої половини XIX століття і щоразу більше виявляв себе у XX столітті, тим більше у теперішньому віці, неухильно набираючи характеру провідної і вирішальної тенденції.

Степан Балея органічно сприймає гомоінтентний поворот в суспільстві і стає провозвісником та активним прихильником нових ідей в гуманістиці, їх провідником у тих галузях знання, які обрав змістом свого життя. Степан Балея не просто стояв у початків української і польської психології, він був засновником у ній цілих важливих напрямів. Таке визначення його місця і ролі справедливе, але недостатнє.

Степан Балея був одним із тих, хто стверджував в обраній галузі знання нове світорозуміння, нову соціальну філософію. Він виявив себе як реформатор, причому реформатор широкого плану. Вихідною ідеєю і головною метою для С. Балея стало реформування суспільства на нових, достеменно гуманістичних засадах – на засадах визнання конкретної людини і її конкретного життя достеменною субстанцією суспільства і суспільного життя. На ґрунті такого світогляду формується нове, інструментальне розуміння психології і педагогіки як певної синтетичної цілісності, як засобу вивчення і виховання людини – суб'єкта суспільного життя, перетворювача і творця суспільства як безпосередньої передумови і середовища його існування. З роками С. Балея все більше утверджується у переконанні в тому, що праця в галузі психології і педагогіки не є самодостатньою, що ці галузі знань стверджують своє право на існування через свій соціотворчий зміст.

З достатньою підставою можна сказати, що С. Балея самовідданою творчою працею цілого свого наукового життя здійснив високий подвиг вченого, розробивши *нову педагогіку*. Педагогіка С. Балея ґрунтується на тій новій соціальній філософії, що є світоглядним відображенням і осно-

вою гомоінтентного повороту у розвитку суспільства. Нова педагогіка не просто звертається до психології, віддаючи належне якимсь новим течіям. Вона *виходить* з психології, яка все пильніше вдвляється у внутрішній світ людини (у той світ, який є достеменним осереддям її індивідуальності) і розглядає його у процесі становлення і розвитку людини, у вікових особливостях її онтогенетичної динаміки.

Нова педагогіка розбудовується на засадах гуманістичної традиції (оновленої і осучасненої) у педагогічній думці. У своєму збагаченому і осучасненому змісті ця традиція містить нове бачення суспільства і людини. На відміну від світогляду соціоінтентного типу це світобачення стверджує таку шкалу цінностей, у якій за вихідну основу береться визнання цінності і самоцінності людини, а соціум у всіх його проявах розглядається як спосіб буття людей. Педагогіка С. Балея, стверджуючи свою єдність з психологією, особливо з психологією розвитку, ставить перед собою завдання *сприяти* становленню людини, здатної жити повноцінним свідомим життям в умовах гомоінтентного, тобто громадянського, відкритого, правового і демократичного суспільства, стосунки в якому будуються на засадах конкретного гуманізму і взаємної толерантності, особистісної самоусвідомленості і розвиненої відповідальності людей.

Степан Балея – невтомний трудівник на ниві обраної ним ділянки лінгвістики. Вже з молодих літ він виявляв себе як просвітник, що ніс своїм українським учням останнє слово європейської і світової гуманітарної науки. У своїх статтях і підручниках, у викладах в українських гімназіях він ділився тими знаннями, які набув під науковою опікою видатного польського філософа, засновника Львівсько-варшавської філософської школи професора Казімежа Твардовського, в осередках цієї школи, а далі в Берлінському і Сорбоннському університетах, з перших рук вивчаючи свіжі зарубіжні фахові видання. Ця сторона його наукової діяльності у повній мірі розкрилась під час багаторічної праці вченого у Варшаві – в університеті, інших навчальних і наукових закладах. Але популяризація новітніх знань – це лише частина діяльності С. Балея. Все, до чого виявлявся інтерес у С. Балея, піддавалось всебічному і глибокому критичному осмисленню, ставало підставою для дальшого творення. У психологічній і педагогічній галузях знань С. Балея виявив себе як першопроходець, який активно спричинився до їх розвитку. У Польщі він став творцем нових напрямків у польській гуманістиці. У статті, написаній невдовзі після смерті вченого, з наміром усвідомити роль, “яку відіграв він у створенні польської психології і його внесок у психологію виховання взагалі”, польський дослідник Мечислав Земновіч характеризує С. Балея – “протягом 24 років професора психології виховання і керівника закладу психології у Варшавському університеті, Інституті і споріднених товариствах, а своїми численними

статтями і фундаментальними працями заклав підвалини польської психології виховання”¹.

Справедливо буде відзначити те, що С. Балеї належить до двох культур – української і польської. Не варто рахувати, до якої більшою мірою. У Польщі С. Балеї працював у період найбільшого піднесення свого таланту, досягнувши високого рівня професійної зрілості. Тут розцвіли і проявили себе його чудові здібності організатора науки. У цей період побачили світ його вагомі наукові праці, які неодноразово перевидавалися, виконували роль підручників у важливих галузях психології і педагогіки. І зовсім вже несправедливо те, що сучасній українській культурі С. Балеї практично невідомий.

Степан (Стафан, Максим) Володимирович Балеї народився 4 лютого 1885 року в селі Великі Борки Тернопільського повіту (нині Тернопільської області)². Батько Володимир Балеї і мати Ірена з дому Швейковських були у той час вчителями початкових шкіл, батько був керівником школи в Микулинцях. Помер у 1922 році. Мати померла у 1942 році в Кракові, де, перебуваючи на пенсії, жила у своєї молодшої дочки Ольги. У Тернополі С. Балеї закінчив початкову, середню школи і гімназію у 1903 році. З 1903 по 1907 роки навчався на філософському факультеті Львівського університету, переважно з фаху філософії та психології, головню у професора Казімежа Твардовського, а також слухав лекції з польської літератури. По закінченню університету склав державний іспит на викладача середніх шкіл, працював після того в гімназіях з українською мовою навчання в Перемишлі, Тернополі, Львові, де викладав математику, початкову психологію і логіку.

У листопаді 1911 року захищав у К. Твардовського в Львівському університеті докторську дисертацію з психології, здобувши наукове звання доктора філософії. За рахунок наукової стипендії, наданої австрійським міністерством освіти, поглиблював знання головне з психології у 1912–1914 роках у Берлінському університеті і в Парижі в Сорбонні. У Берлінському університеті слухав переважно виклади професорів Штумпфа і Шефера, працював в ньому в Інституті психології і фізіології, опублікувавши в цей період 5 розвідок у німецьких фахових філософських і фізіологічних часописах.

¹ M. Ziemnowicz, *Stefan Baley na tle współczesnej epoki*, „Roczniki Humanistyczne”, 1953, t. IV, z. 3, s. 141.

² У статті використані власні дослідження автора на основі матеріалів, зібраних у Львові в архівах, авторських наукових публікацій, оприлюднених у його кандидатській дисертації у 1968 році, в журнальних публікаціях, а також наступні праці: M. Ziemnowicz, *op. cit.*, s. 141–167; R. Jadczyk, *Stefan Baley. Mistrz i jego uczniowie*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 1997, s. 67–76 та ін.

У період першої світової війни С. Бaley був евакуйований до Відня, де працював в навчальних осередках, зокрема, брав участь в діяльності комісії по прийому іспитів на атестат зрілості. Це було причиною звільнення його від мобілізації. Ще у той час світових катаклізмів С. Бaley записується на лікарський факультет Львівського університету, однак фактично навчається тут з 1917 до 1922 років. У березні 1923 року отримує наукове звання “доктора усіх лікарських наук”. На цій підставі одночасно з викладанням в гімназіях практикує як “lekarz wolontariusz na oddziale chorób nerwowych i umysłowych Szpitalu Powszechnego we Lwowie” аж до листопада 1927 року, а пізніше також і у Варшаві. Лікарською практикою С. Бaley займається до кінця життя. Інтерес до психології, що виявився під час здобування філософської освіти, логічно привів С. Балея на лікарський факультет, і це поєднання зацікавленості філософією з глибоким інтересом до психології і медицини (зокрема, до психопатології і невропатології) плідно позначилося на професійному формуванні вченого і подальшому спрямуванні його наукових пошуків. Інтерес до психології виник під впливом поглядів К. Твардовського на філософію, в розумінні якої професор значну роль надавав психології.

У 1925 році С. Бaley звертається до К. Твардовського, питаючи думки професора щодо можливості його праці у Львівському університеті. І з цього часу учитель виступає з ініціативами у пошуках кафедри для С. Балея в університетатх. У Львівському університеті С. Балею було відмовлено головно з тієї причини, що він викладав у Львівському Українському таємному університеті³. Не зустрів він підтримки і у Віленському університеті, хоча, за проханням К.Твардовського, його підтримував тут інший учень професора Тадеуш Чежовський, який там працював. Казімеж Твардовський з кінця травня 1926 року здійснив енергійні кроки по влаштуванню С. Балея у Варшавському університеті, у чому знаходить підтримку іншого свого учня, вже на той час відомого польського психолога Владіслава Вітвіцького, який займав в університеті і в науковому середовищі Варшави досить міцні позиції.

Врешті, офіційним листом від 1 січня 1928 року С. Балея було повідомлено про те, що він зараховується з листопада 1927 року в Варшавський університет на умовах “професора контрактного” до того часу, коли вирішиться питання про те, як буде іменуватися кафедра, на яку його запрошують: кафедрою психології чи також дитячої психології. Практично С. Бaley у Варшавському університеті приступив до роботи як надзвичайний професор кафедри психології виховання з лютого 1928 року. Розпорядженням Президента Польської Жечі Посполітої від 16 жовтня 1928 року С. Бaley іменується надзвичайним професором психології виховання у Вар-

³ Див. R. Jadcak, *op. cit.*, s. 68.

шавському університеті. Мрія С. Балея про працю у вищому навчальному закладі і, тим самим, в атмосфері великої науки, нарешті здійснилась. На шляху до її реалізації зустрічались різні люди. Були такі, що бачили в ньом “русина” і з цієї причини заперечували його право на місце в університеті польської держави. А були й такі, які всіляко сприяли йому на шляху до високої науки і потім своїм доброзичливим ставленням допомагали талановитому українцеві стати видатним ученим, який відзначився вагомим внеском в українській і польській гуманістиці. Залишаючись *gente Ruthenus, natione Polonus*, Степан Балея щирим серцем і благородною вдячністю відповідав на доброзичливість і людяність польських колег високого людського гатунку. У листі до свого вчителя професора Казімежа Твардовського, який незмінно турбувався про його долю, С. Балея писав: “Однак, тепер можу собі сказати, що те, про що мріяв, сталося, хоча було окуплене певною психічною мукою, яка штучно маскувалася ззовні. І те ще скажу собі багато разів, що здійснення моєї мрії завдячую єдине доброзичливості і опіці Пана Професора. Сердечні зичення, які отримав від його особи, є новим доказом цього”⁴. З 17 жовтня 1934 року С.Балея – професор звичайний на цій кафедрі і працює на ній до кінця свого життя, тобто до 13 вересня 1952 року.

До свого переїзду в Варшаву С. Балея тісно пов’язаний з українськими осередками освіти і науки. Ми вже згадували вище про те, що після закінчення університету він працював у державних гімназіях з українською мовою навчання у Перемишлі, Тернополі, Львові. У Львові, зокрема, С. Балея до останнього часу свого перебування тут викладав у Філії Української академічної гімназії, що знаходилась на другому поверсі Народного дому. Серед учнів класу, в якому він виконував обов’язки “господаря”, були, зокрема, Микола Колесса і Ярослав Цурковський, які згодом стали відомими діячами української культури і науки. У 20-х роках С. Балея разом з І. Крип’якевичем, В. Щуратом, Ф. Колессою, М. Возняком, І. Свінціцьким і іншими українськими вченими викладав у Львівському Українському таємному університеті, який був створений у 1920 році і діяв протягом декількох літ⁵. Як відомо, заснування таємного університету було виразом бо-

⁴ K. Twardowski, *Dzienniki*, Dział Rękopisów Biblioteki Głównej UMK. Toruń. Rps 2407/2 – w odbitce kserograficznej (цит. за: Ryszard Jadcak. *op. cit.*, s. 70).

⁵ Ми не називаємо точних дат існування Українського таємного Університету, а відсилаємо до досліджень Ф.Науменка (Західноукраїнська молодь в боротьбі за український університет у Львові // Львівський держуніверситет. Ювілейна наукова сесія...Тези доповідей.– Львів, 1961. с. 27–28), який датує роками 1920–1925, Ф.Стеблій – роками 1921–1925 (Ф. Стеблій. Львівський таємний університет // УРЕ. – Т. 6. – К.: Гол. редакція Укр. Рад. Енцикл., 1981.– с. 287), М. Барна (Філософські пошуки. Т. IV. 1997. с. 313). Юрій Вінтюк отримав від сина Філарета Колесси Миколи Філаретовича відомості про те, що таємний університет існував у 1920–1926 роках.

ротьби українців за своє право на освіту, на розвиток національної культури, протестом проти політики національного утиску, що проводилася по відношенню до українського населення правлячими колами тогочасної польської держави, і праця в ньому могла тягти за собою політичні переслідування або якось інакше відбитися на особистій кар'єрі. Це все відчув на собі Степан Бaley, коли вирішувалось питання про його роботу в польському університеті. Це ж відмітив у своєму щоденнику К. Твардовський. 1 липня 1918 року наказом Гетьмана України П. Скоропадського утворюється Кам'янець-Подільський Український університет, ректором якого було призначено І. Огієнка. З Галичини були запрошені до праці в ньому І. Крип'якевич, Ф. Колесса, Г. Гаморак, В. Загайкевич і ін⁶. Статтю “Замітки з приводу заснована “Інституту нормальної і патологічної психології при Науковім Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові”⁷ С. Бaley підписує як доцент цього університету. З 8 лютого 1917 року С. Бaley є членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Він також член Товариства Наукових викладів ім. П. Могилы. Працюючи в Варшаві, вчений підтримує зв'язки з українською науковою громадськістю. У 1929 році Харківський географічний інститут висуває С. Балея до складу кандидатів у члени ВУАН по відділу філософії, соціології і права⁸. С. Бaley співпрацює в часописі, який видавав Я. Цурковський – український громадсько-політичний діяч, літератор і плідний вчений-психолог⁹. 2 листопада 1936 року С. Бaley, будучи вже професором Варшавського університету, бере участь у Першому Українському педагогічному конгресі, що відбувся у Львові, і виступає на ньому з доповіддю “Психологія характеру”¹⁰.

Одночасно С. Бaley бере активну участь в діяльності наукових осередків, пов'язаних з Львівським університетом. Насамперед, йдеться про участь С. Балея у Польському філософському товаристві у Львові. Це товариства було створене.

Засновником Львівсько-варшавської філософської школи професором Казімежем Твардовським. Статут Товариства був затверджений розпорядженням Намісництва 16 січня 1904 року на підставі проекту, підготовленого засновниками, крім К.Твардовського, Мечиславом Вартенбергом,

⁶ Зіновій Тіменюк. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – Львів: НТШ у Львові, 1997. – с. 17–18.

⁷ Див.: Лікарський Вістник. Научно-становий орган українського лікарського товариства у Львові. – Річник І. – Львів: Накл. Україн. Лікар. тов. у Львові, 1920. – с. 29–31.

⁸ Матеріали до обрання нових академіків. – К.: ВУАН, 1929. – с. 9.

⁹ Бaley С. Проблеми кувезму // Наука і письменство. – Книжка І, падолист 1924 року. (Часопис видавався Я. Цурковським, бувшим учнем С. Балея у Філії Львівської Української академічної гімназії. Знайдено в архівах Я. Цурковського Ю. Вінтюком).

¹⁰ Див. Бaley С. Зібрання праць у п'яти томах. – Львів-Одеса: ІФЛІС ЛФС, 2002. – с. 426–434.

Вітольдом Рубчинським, Броніславом Бандровським, Мар'яном Боровським, Стефаном Фричем, Яном Лукасевічем і Владіславом Вітвіцьким. Свою діяльність Товариство розпочало загальними зборами 12 лютого 1904 року у день сотих роковин від дня смерті Іммануїла Канта. Після відкриття засідання К.Твардивським і його промови, а також розв'язання організаційних питань наукову доповідь про І. Канта виголосив професор Пьотр Хмельовський "Кант у Польщі". С. Балеї вступає в Товариство на засадах його дійсного члена у 1910 році, що відзначено у сьомому звіті ПТФ у Львові від 11 лютого 1911 року. На його 116 засіданні 1 липня 1911 року С. Балеї виступає з рефератом "3 психології статеких почуттів" (частина I) і на 117 засіданні 8 липня того ж року. На 243 засіданні 27 листопада 1923 року С. Балеї робить доповідь на тему "Психоаналіз певної помилки Словацького"¹¹. У 1925 році в Товаристві утворюється з ініціативи С. Балея і М. Кройца психологічна секція, яку вони очолили: перший як голова, другий як секретар¹². С. Балеї очолює секцію аж до свого від'їзду у Варшаву. На її засіданнях С. Балеї виступив з рефератами: 2 травня 1925 року *Про фехнерівську засаду праці*, 23 січня 1926 року – *Психологічна структура квадрату*, 30 жовтня 1926 року – *Про види вчування*.

Одне із засідань секції відбулося 15 квітня 1926 року. Його учасники Ф. Смолка, В. Шавловська, К. Мінковський, Т. Вітвіцький, З. Завірський, Г. Слонєвська, Ю. Кірхнер, А. Барон, Р. Ингарден, К. Твардовський на запрошення С. Балея відвідали психіатричну лікарню, а пізніше на двох засіданнях, 22 і 29 травня 1926 року, обговорили аналіз історій хвороби, які були представлені для цього Ю. Фростігом і Примаріушем Домашевським.

20 лютого 1928 року Степан Балеї в останній раз очолив засідання психологічної секції, виголосив на ньому наукову доповідь на тему *Афект як виховавчий засіб*, яка по суті справи була повторенням його інаугураційної лекції у Варшавському університеті, прочитаної там при вступі на посаду професора. Фактично це засідання було прощанням С. Балея з Львівським філософським товариством перед від'їздом вченого до Варшави. Казімеж Твардовський з цього приводу написав у своєму "Щоденнику": "Після доповіді звернувся до нього з прощальною промовою, дякуючи йому за працю в Товаристві. Балеї подякував за мої слова, прощаючись, звернувся до мене з дуже сердечними і зворушливими словами вдячності. У тій промові виявив себе з дуже шляхетного боку і не одного з присутніх, як вони потім мені говорили, глибоко схвилював. Далі гроно з 16 осіб вдалося на спільну з Балеєм прощальну вечерю до ресторану готелю Жорж, де ми провели дві години у дуже приємному настрою"¹³.

¹¹ Див.: *Dwudzieste drugie sprawozdanie PTF we Lwowie za czas od 1 I do 31 XII 1923 r.*

¹² Див.: *Dwudzieste szóste sprawozdanie PTF we Lwowie za czas od 1 I do 31 XII 1926 r.*

¹³ К. Twardowski, *Dzienniki*, Цит. за: R. Jadczyk, *op. cit.*, s. 70.

С. Балеї і у іншій формі брав участь у діяльності Польського філософського товариства у Львові, зокрема, помістивши свою статтю у Пам'ятній книзі, присвяченій 25-річчю діяльності Товариства¹⁴.

Переїхавши до Варшави, С. Балеї зразу же включився в наукове життя. Насамперед треба було налагоджувати роботу очолюваної ним кафедри психології виховання (педагогічної психології). „Балеї дуже швидко здобув визнання і міцне наукове становище у новому середовищі”, – писав польський філософ, сумлінний дослідник Львівсько-варшавської школи Ришард Ядчак¹⁵. У 1928 році учений бере участь в Установчих зборах Педагогічного наукового товариства, а 9 квітня 1929 року його обирають головою педагогічної комісії Товариства. 30 квітня 1928 року С. Балеї увійшов до складу керівництва Варшавського філософського товариства, 31 жовтня 1928 року професора було кооптовано до керівного органу Психологічного товариства ім. Ю. Йотейко.

Велику увагу С. Балеї приділяв праці в інституціях, у яких педагогіко-психологічні теоретичні дослідження поєднувались з практикою. Від 1928 до 1934 року С. Балеї очолював міську психотехнічну лабораторію у Варшаві. З 1932 року, тобто з часу її постановня, він разом з Йоанною Куницькою веде консультацію “Патронат” у Товаристві Опіки над в'язнями, керує існуючою при ній Педагогічною консультацією для судових органів у справах неповнолітніх правопорушників, а згодом також Центром Психологічних досліджень Міністерства Юстиції для дітей з виправних закладів. З ініціативи С. Балея постала і діяла під його керівництвом з 1931 до 1938 року Комісія в справах професійного консультування і психотехніки при Кураторіумі Варшавського шкільного Округу. С. Балеї стає членом Головної Державної Ради Здоров'я, Наукового Комітету Інституту Психічної Гігієни у Варшаві, створеного у 1935 році при Державній Школі Гігієни.

Велику увагу С. Балеї приділяв осередкам, що були створені при Закладі психології Варшавського університету з метою організації практичної роботи з дітьми: осередкам шкільних психологів, лабораторіям педологічних, спеціальних шкіл, психотехнічним інституціям, осередку дошкільних психологів, психічної гігієни¹⁶. Вражає широта розгорнутої дослідницької праці цих осередків під керівництвом та за участю С. Балея¹⁷.

¹⁴ S. Baley, *Uwagi o podziale uczuć na przedstawieniowe a przekonaniowe* // *Księga Pamiątkowa Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie*, PTF, Lwów 1931, s. 98–119.

¹⁵ R. Jadczyk, *op. cit.*, s. 74.

¹⁶ Див.: *10-lecie Zakładu Psychologii Wychowawczej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego 1928-1938. Sprawozdanie opracowane przez Konwersatorium przy Zakładzie Psychologii Wychowawczej pod redakcją Marii Zebrowskiej i Joanny Kunickiej*, Warszawa, 1938.

¹⁷ R. Jadczyk, *op. cit.*, s. 74.

Важливе місце у діяльності С. Балея займала праця з психологічної підготовки вчителів. Головним чином це відбувалось у Варшавському університеті на заняттях із студентами з педагогіки і підчас щорічних педагогічних студій для кандидатів на вчителів середніх шкіл. Крім того, в різні періоди С. Балея викладав психологію виховання в наступних закладах: Педагогічний факультет Вільного польського університету (1934/1935), керував у ньому у 1936–1938 роках Психотехнічним кабінетом, Державний вчительський інститут (1930–1935), Педагогічний Інститут Союзу Польських вчителів (був директором з часу його виникнення). С. Балея працював також у Державному інституті спеціальної педагогіки, у Центральному інституті фізичного виховання (як керівник закладу досвідної психології) у 1936–1939 роках, на Вищих Учительських Курсах, брав участь в наукових конференціях, з'їздах і сесіях, організованих Союзом Польських вчителів.

Широкою і різноманітною була участь С. Балея у міжнародних і загальнопольських наукових конференціях і з'їздах. У вересні 1929 року він брав участь у V Міжнародному Психотехнічному з'їзді в Утрехті (наукова доповідь “Вразлива дитина і психотехніка”), 1 січня 1930 року – у I Загальнопольській психотехнічній конференції у Варшаві (доповідь “Потреби розвитку психотехніки в Польщі”), у березні 1932 року – у другій такій конференції (доповідь “Проблеми методів дослідження інтелекту”). 12–16 травня 1932 року С. Балея брав участь у XII з'їзді польських психіатрів (науковий реферат “Нормальний характер”), у серпні 1932 року – у X Міжнародному з'їзді психологів у Копенгагені (наукова доповідь “Поведінка дітей і мавп стосовно предметів, розміщених на якійсь основі”), у 1933 році – на Загальнопольському педологічному з'їзді в Брно, у листопаді 1934 року – у Варшаві в I Конференції психологів, що працюють на ниві виховання (наукова доповідь “Сучасний стан психології виховання у Польщі і завдання на найближче майбутнє”). У першій половині 1936 року здійснив наукову подорож до Сполучених Штатів Америки, звіт про яку зробив 17 червня того ж року на засіданні Психологічної секції Варшавського філософського товариства. У 1938 році взяв участь в II Міжнародному Конгресі Психологів.

С. Балея активно співпрацює в наукових часописах як українських, так і польських. Він друкується у Літературно-науковому Віснику НТШ, в Лікарському віснику, в журналі “Шляхи”, у польських наукових періодичних виданнях: “Ruch Filozoficzny”, “Przegląd Filozoficzny”, пізніше – в журналах “Psychotechnika”, “Muzeum”, “Oświata i Wychowanie”, “Polskie Archiwum Psychologii”, “Rocznik Psychiatryczny”.

Від 1928 року бере на себе редагування квартальника “Polskie Archiwum Psychologii”, заснованого Ю. Йотейко, змінивши його назву на “Psychologia Wychowawcza”.

Перелік наукових праць С. Балея досить вагомий. Можливо, їх кількість, продана в цифрах, не вражає чисельністю, але чільне місце серед них займають монографії фундаментального характеру. Безсумнівно, вагомою подією в культурному житті були публікації українською мовою підручників з логіки і психології, праць з психології творчості Т. Шевченка, а далі видання польською мовою ґрунтовних досліджень з психології творчості Ю. Словацького і С. Жеромського, фундаментальних праць: *Psychologia kontaktu wychowawczego* (1930), *Psychologia wieku dojrzewania* (1931), *Zarys psychologii w związku z rozwojem psychiki dziecka* (1935), *Psychologia wychowawcza w zarysie* (1938), *Osobowość* (1939), *Drogi samopoznania* (1947), *Wprowadzenie do psychologii społecznej* (1949) та інші.

У квітні 1952 року Степан Балея був обраний до Польської Академії Наук. Вчений помер у Варшаві 13 вересня 1952 року. Похований на кладовищі Повонзки.

С. Балея пережив часову смугу суспільного життя, яку виповнювали жахливі світові катаклізми. Двадцять століття у першій своїй половині піддало людство невимовним випробуванням, кинувши його в безодню самознищення, безнадії і відчаю. Стосовно конкретної, живої людини ці роки обернулися жахливим суцільним полюванням на неї взагалі, а тим більше – якщо вона була наділена непересічною вдачею. Високі і загальні абстрактні ідеї, непримиренні у своїй взаємній боротьбі, обрали людину інструментом у своєму кривавому суперництві, жорстокими жорнами перемелювали беззахисні людські існування. Перша світова війна, громадянські і міждержавні війни, безправне життя в соціоінтентних умовах тоталітарних суспільств, у сорокових роках – німецько-фашистська навала і геноцид, у кінці 40-х – на початку 50-х років – загострення внутрішніх суперечностей всередині суспільств, в якому перемішалось і сплелось в єдиному клубку соціальне, класове, політичне, ідеологічне, національне. У науці, як і у суспільному житті, горували лицарі пресвятого образу незайманості пречистої ідеї. Інші ж (число їм – леґіон) – самоправно прибрали на себе роль наглядців і виконували її самозахоплено до самонестаями; утворивши щільний ланцюг, вони оточили трудівників науки (як і інших самостійно і критично мислячих особистостей) замкненим колом, в якому сіялась підозра до всього нового і непересічного, створювалась атмосфера страху і безвиході, в якій кожен чув себе приреченим. Оскільки наука своєю природою спрямована проти сталості, вона повсякчасно давала підстави для звинувачення її бранців у збоченнях і відхиленнях від святої ідеї. В атмосфері, отруєній підозрами і розправами, довелось жити і працювати С. Балею. У цих умовах найгірше завжди тим, хто своєю долею обирає повсякденною копіткою працею творити життя, торувати йому нові шляхи. Імення їм – “сілі землі”. До їх числа належить і невтомний трудар від науки Степан Балея.

Спогади про Степана Балея не змальовують його як такого, хто прагне до борні. Скоріше це людина скромної вдачі, але невтомної праці, віддана обраному шляху в науці. “Невеликий на зріст, – пише автор ґрунтовної праці про нього М. Земновіч, – скромний в поведінці, ніколи не висувався наперед, скоріше тримався стриманно, на узбіччі, неохоче подавав голос у дискусіях, хоча мав багато що сказати. У колі, звичному для нього, у колі своїх співробітників почував себе краще, вмів бути ініціативним, охоче визнавав праці інших, безкорисно допомагав їм у роботі”¹⁸. Однак неспинні хвилі буремного тогочасного суспільного життя втягували його у вир некерованих подій і обставин, у круговерть боротьби і подолань як на шляху до університетської науки і заслуженого визнання, так і в період, коли, набувши обширного професійного досвіду і глибоких теоретичних знань, вже досвідченим вченим С. Балеєм прагнув з усією силою свого таланту і невтомної праці присвятити себе реалізації своїх зрілих творчих задумів.

Хронометрія біографічних віх відтворює інтенсивне життя видатного вченого у пору його становлення і невтомної професійної праці. Але подійна їх сторона відображає внутрішній трагізм долі талановитої людини в епоху беззастережного розгулу авторитаризму, коли з усією цинічною повнотою виявив себе відверто брутальний зміст зневаги до людини з боку соціоінтентного суспільства і його системи влади. Українець не тільки за природою, але й за духом, С. Балеєм в умовах асиміляторської політики національного режиму у Польщі, з ризиком для кар’єри, працює нелегально в Таємному Українському університеті. В період німецько-фашистської окупації Польщі вчений повною мірою зазнає усіх незгод, на які завойовники прирекли гвалтовно розір’яту країну; після Варшавського повстання він опиняється за ґротом концентраційного табору в Прушкові, далі – втеча з нього після тижневого перебування в його жахливій ірреальності. Спочатку С. Балеєм ховається у колеґлікарів у Шпиталю в Творках, згодом в Кобезині під Краковом, звідки з молодшою сестрою перебирається до Свошовіц. Але і в цих умовах з часу створення професором Б. Наврочинським таємних університетських курсів С. Балеєм на запрошення керівника працює там викладачем. Принагідно неможна не згадати тут також того, що і до цього, перебуваючи в окупованій німецькими військами Варшаві, С. Балеєм, разом з польськими вченими-патріотами, брав участь в діяльності підпільного Варшавського університету. Після війни польський Уряд нагородив вченого Хрестом Ордена Відродження Польщі.

Правда, складні соціально-політичні умови у післявоєнній Польщі, мабуть, не менш трагічно відбилися на особистій долі вченого. Все це, а також життя у сладних соціально-політичних умовах післявоєнної Польщі,

¹⁸ M. Ziemnowicz, *op.cit.*, s. 141 i n.

негативно позначились на здоров'ї С. Балея, про що він сам писав у своєму життєписі 23 червня 1950 року¹⁹.

Втім, протягом усього свідомого життя С. Балею допомогала долати труднощі підтримка вчителів і колег, учнів і послідовників з середовища українців, поляків, євреїв. Це, безумовно, сприяло реалізації С. Балеєм його творчих задумів. У великій мірі дякуючи цьому С. Балею зміг в значній мірі реалізувати свої творчі можливості і залишити помітний слід в науці і культурі, численне коло послідовників, вагому творчу спадщину. Науковий доробок С. Балея охоплює такі галузі знань: експериментальна психологія, психотехніка; загальна психологія; психологія розвитку (генетична психологія); психологія дитини, юнацького віку; педагогічна психологія (психологія виховання); психологія особистості; психологія самопізнання і самовиховання, психологія самоосвіти; психологія творчості і творчої особистості; психологія злочинності; суспільна психологія; психологія освіти і виховання.

У більшості з цих галузей С. Балею виступає зачинателем і першопроходцем, а в інших – залишає власне творче бачення і вагомий доробок.

Умовно творчу діяльність С. Балея можна поділити на два періоди, які хронологічно визначаються його перебуванням на землях українських і польських²⁰. Однак, називати їх українським або польським періодами можна лише з певними застереженнями. Перебуваючи на українських теренах, С. Балею брав участь в роботі як українських, так і польських наукових осередків, а переїхавши до Варшави, продовжував підтримувати зв'язки з українською наукою і культурою. Справді, С. Балею і його науковий доробок належать українській і польській культурам. Повернення вченого і його спадщини українській культурі, включення в її органічну тканину є справедливим і актуальним. У рівній мірі, як і ознайомлення польських вчених з працями, опублікованими свого часу в українських наукових виданнях, але які донині незнані в Польщі.

В Україні удоступнюючи праці С. Балея, ми стаємо на порозі творення підвалин нової української людинознавчої гуманістики, яка відповідає уявленням, притаманним сучасному світовому соціокультурному розвитку. У цій багатогранній праці вагоме місце належатиме *балезнавству як синтетичній галузі знань про становлення та розвиток людини і її особистості, про ефективну корекцію цього процесу засобами духовного, освітньо-виховного впливу*.

¹⁹ *Ibidem*, s. 143.

²⁰ На два періоди ділять наукову діяльність професора С. Балея (на український від 1911 до 1927 роки та польський, варшавський від 1928 до 1952 роки) автори статті “Балею Степан”, вміщені у Лікарському збірнику (Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. Лікарська комісія. Заснований Євгеном Озоркевичем у 1898 році. Львів-Чикаго, 1991. Нова серія. I–III. с. 24–25.

Навіть побіжний аналіз науково-педагогічної і практичної діяльності С. Балея вражає широтою його творчих пошуків, самостійністю і новизною думок, фундаментальністю їх розробки. Визначальною властивою рисою наукової діяльності вченого є органічне пов'язання теоретичних розробок в галузі фундаментальних досліджень з різноманітною педагогічною і психологічною практикою, із сферою живого досвіду. Досвід тут виступає в рівній мірі як джерело глибоких теоретичних роздумів, так і як сфера втілення здобутих наукових досягнень. Тому невтомна і наполеглива теоретична праця у С. Балея поєднувалась з титанічною науково-організаційною діяльністю.

Втім, наукова творчість Степана Балея недостатньо вивчена в Польщі. В Україні ж вона фактично є незнаною зовсім.

Історичний підхід до наукового доробку С. Балея відтворює властиве вченому прагнення до вироблення власної самостійної цілісної концепції. Теоретична концепція С. Балея формувалась як органічний синтез філософії, психології і педагогіки. Такий синтез являла вона собою і у своєму сформованому вигляді. Філософія є вихідною і помітно домінує в поглядах вченого, але важко визначити, що слідом за нею, претендує на першорядність – психологія чи педагогіка. У С. Балея вони настільки взаємопереплетені, що фактично становлять нероздільну єдність. Однак, якщо дотримуватись генетичного підходу при розгляді становлення концепції С. Балея, то вимальовується такий послідовний ряд: філософія, психологія, педагогіка.

Звертаючись до філософських підвалин творчості С. Балея, слід взяти до уваги такі вихідні обставини. По-перше, вже в ранніх працях С. Балея відображається вплив на нього гуманістично-антропологічних ідей, поширення яких в європейській духовній атмосфері, зокрема, у філософській думці, зростає з останньої чверті XIX століття. Новітній гуманізм стає визначальним також для філософської і суспільної думки України, для творів Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської та інших письменників-мислителів.

І хоча ми майже не зустрічаємо у С. Балея посилань на праці С. Бжозовського або Ф. Знанецького, на класиків українського гуманізму, однак його увагу викликають твори Т. Шевченка, Ю. Словацького, К. Гамсуна своїм зацікавленням зверненням до людини. Вже в одній із своїх ранніх праць С. Балея пише працю “Новий ідеалізм Айкена”, в якій цей новий ідеалізм він трактує як прояв того, що позитивізм і натуралізм вже не задовільняє потреб інтелекту, як визнання того, що про себе дає знати поворот до персоніфікації світу²¹. В іншій праці “Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії” С. Балея виділяє як тенденцію у модерному суспільному розвитку звільнення людини з-під духовної залежності від потойбічного,

²¹ Балея С. Новий ідеалізм Айкена // Літературно-Науковий Вістник. 1911. Кн. XI. с. 252.

зростання усвідомлення власної ролі у творенні себе самого, оточуючого світу відношень, моралі, яка їх регулює²². Це по-перше.

По-друге, С. Балей звертається до психології під впливом філософських поглядів К. Твардовського. Вище вже говорилось, що С. Балей філософську освіту отримав і виріс як вчений в значній мірі під науковим керівництвом К. Твардовського; сприйняв його філософські ідеї. Він сам визнавав (про це говорили і інші) свою приналежність до Львівсько-варшавської філософської школи, засновником якої був професор К. Твардовський.

У своїй концепції філософії засновник Львівсько-варшавської школи визначав психології одне з цільних місць. Роль К. Твардовського цілком обґрунтовано характеризували як перенесення брентанізму на польський ґрунт. Від Ф. Brentano К. Твардовський сприйняв позитивістську ідею наукового реформування філософії і бачення змісту цього реформування. Свою програму унаучення філософії К. Твардовський виклав вже у першій, вступній лекції у Львівському університеті, прочитаній 15 листопада 1895 року²³. Психологізм у К. Твардовського мав своє самоцінне призначення у подаланні спекулятивного метафізицизму. Як його попередники у цьому питанні Ч. Зіґварт, В. Вундт, Т. Ліппс, В. Ердманн і ін., К. Твардовський вважав, що психологія витісняє з філософії апіоризм, а, по суті справи, відповідно до його слів, довільність, і залучає до теоретичних досліджень досвідну основу. Професор трактував психологію як базову для філософії науку. Однак, на його думку, такою мусить бути психологія, яка сама буде очищена від метафізичної спекуляції. Нею пивинна бути, вважав К. Твардовський, описова, досвідна психологія, яка спирається на експеримент, а експеримент у даному випадку трактувався як інтроспекція. До цього варто додати, що погляди К. Твардовського на психічну реальність

²² Балей С. Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії // Літературно-Науковий Вісник. – Т. IX, Річник XV, кн. X. – жовтень – січень 1912. – с. 166–180.

²³ Текст вступної інаугураційної лекції К. Твардовського, прочитаної ним у Львівському університеті 15 вересня 1895 року, вперше була знайдений професором М. Верниковим у Науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка, завдяки головному бібліографу Ф.П. Максименкові, який, узнавши про те, що М.М. Верников (на той час аспірант) вивчає Львівсько-варшавську школу, приніс йому великий пакунок різних матеріалів К. Твардовського (рукописи, машинописи, вирізки з газет, надруковані машинкою тексти академічних лекцій, замітки і т.ін.), серед яких була і згадана лекція. Фотокопію лекції М. Верников надіслав до Москви своєму науковому керівнику професору І.С. Нарському на його прохання. Текст лекції був використаний і оприлюднений М.М. Верниковим у його кандидатський дисертації у 1968 році і опублікований ним же у часописі “Філософские науки” у російському перекладі М.М. Верникова у 1977 році (№ 2, стор. 103–112). Професор М.М. Верников був би вдячний видавцям Краківського університетського часопису “Prin-siria”, які помістили текст згаданої лекції К. Твардовського як першу її публікацію, якби вони внесли відповідні корективи у своєму виданні.

містили впливи психофізичного паралелізму, зокрема у тому його трактуванні, яке надавав йому Г. Фехнер, про свою симпатію до якого неодноразово писав професор К. Твардовський. Отже психологія, за тією концепцією, служить подоланню у філософії однобічності дедуктивізму, поєднанню її із сферою емпіричних наук, озброєнню її методами тих наук, одночасно сприяла заглибленню філософії у ту атмосферу життя людського духу, в якій народжувались ідеї, ідеальні предмети, що живили філософське мислення і становили предмет його зацікавлень. Це повинно було торувати шлях до поєднання раціоналізму і дедуктивізму з індуктивізмом емпіричних наук. К. Твардовський відходить від психологізму після видання праці Е. Гуссерля “Логічні дослідження”.

Поглядами К.Твардовського було зумовлене те, що психологія у Львівсько-варшавській школі зайняла одне з провідних місць. Тут сформувались і працювали такі відомі психологи, як В. Вітвіцький, С. Блаховський, М. Кройц, Г. Слоневська, Т. Томашевський, С. Ігель, Л. Блаустайн та ін. Брентанівська школа К. Твардовського збагатила традиції в психології, які до неї у Львові були закладені, зокрема, Юліаном Охоревичем.

У цій ідейній атмосфері формувалися філософські уявлення і наукові інтереси С. Балея, теоретичні засади його творчої праці. Звертаючись до людини, як до справжньої первинної субстанції суспільного життя, С. Балея приходив до визнання іншої принципової тези: аутентичною реальністю людини є його психіка. С. Балея не відкидає визнання соціального характеру людського існування, тієї очевидної для нього обставини, що людина живе в суспільстві і творить суспільство. Однак, не менш очевидну істину йому дає усвідомлення того, що достеменно життя людини як індивіда фокусується у просторовому світі його душі, що живе він у тому своєму внутрішньому світі, через нього приймає зовнішнє і, випромінюючи свій світ внутрішній назовні, творить міжлюдські стосунки і через них – суспільство. Тому С. Балея звертається до людини і творчу працю цілого свого життя скеровує на заглиблення у його психіку. Саме психологія стає тією галуззю знання, на якій зосереджуються його наукові інтереси, більш того – точкою відліку в його поглядах на людину і її життя. Психологія для С. Балея як предмет вивчення не має самодостатнього характеру, він надає їй інструментального значення у творенні і самотворенні свідомої людини, а через неї суспільства²⁴. Більш того, С. Балея погоджується з Гайманном відносно того, що цілі, яка вже давно постала перед людиною – рухатись до Γνωσι σαυτοῦ²⁵, психологічний експеримент ві-

²⁴ Балея Степан Експеримент в науці психології // Звіт дирекції ц.к. гімназії з руською викладавою мовою в Перемишлі за шкільний рік 1912/1913. – Перемишль, 1913. – с. XXIX–XXX, XXVI.

²⁵ Γνωσι σαυτον – пізнай самого себе.

діграє роль не меншу від філософського розумування, а також за його передбаченням, століття, в яке вступило людство, стане для нього “століттям психології”²⁶. Тому С. Балеї зосереджує увагу не на загальній психології, а на прикладній. Психологія загальна для С. Балея служить вмістилищем знання, яке є основою для розуміння процесу становлення і розвитку людини, а також для професійного впливу, що спирається на фундаментальне знання, на цей процес. Симптоматичною є логіка еволюції наукових інтересів С. Балея: від загальнопсихологічних досліджень до психології розвитку, від останньої – до психології виховання (педагогічної психології), а далі до суспільної психології.

Від брентанізму С. Балеї сприйняв елементи раціоналізму і схоластичного логіцизму, дистинкціоналізму, схильність до скрупульозного аналітичного підходу у виробленні логічних і понятійно-термінологічних засобів науки. Ці впливи виявляються також в розумінні психічних явищ – в інтенціоналізмі, у певному сприйнятті виокремлення в них акту, змісту і предмету. Від К. Твардовського С. Балеї сприймає також живий інтерес до чуттєвої сторони психічного життя людини і пізнання його засобами психологічного експерименту. Починаючи від психологічних досліджень під безпосереднім керівництвом К. Твардовського, далі – від експериментальної практики у Тернопільській українській гімназії, С. Балеї з часом широко розвиває і запроваджує експеримент, що дає йому емпіричний ґрунт для концептуальних узагальнень в розумінні онтогенези людини і будовання на підставі того знання свого варіанту гуманістичної педагогіки.

Думка, висловлена німецьким психологом Г. Гайманнсом про те, що ХХ століття буде століттям психології, і наведена С. Балеєм у його праці від 1913 року як така, що цілком відповідає змістові і спрямуванню його мислення, чи не є раннім виразом його мрії про те, що людина виробить таке суспільство, у якому колективний розум дійде до розуміння тієї найглибшої і найзагальнішої істини, істини дійсно абсолютної, що суспільство – це не ті замертвілі і пусті його історичні соціальні форми, які розділяють людей і спрямовують їх на взаємне нищення, а спільність, яка твориться на ґрунті одвічної його субстанції, яка складається із живих конкретних людей, що через своє конкретне життя утворюють єдність у різнорідності, суспільство, і розбудовують його на засадах взаємного визнання, поваги і підтримки, на основі історично вироблених великих і непохитних цінностей. Гуманістичне настановлення С. Балея цілком відповідає головній думці великого українського гуманіста Григорія Сковороди – пізнай себе для того, щоб міг пізнати інших. Щоб міг спілкуватись з ними. А на думку С. Балея, суспільство це і є стосунки між людьми.

²⁶ Балеї С. посилається на видання: G. Haumanns. *Das kunftige Jahrhundert der Psychologie.* – Leipzig, 1911. Див.: Балеї С. Там само. – с. XXVI–XXX.